

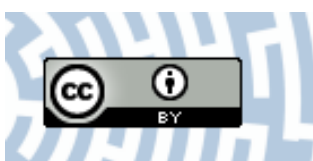

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Andrzej Betlej, Pałac w Teofilpolu w świetle inwentarzy XIX-wiecznych, Wydawnictwo Attyka, Kraków 2016, ss. 167, ryc. 8. : recenzja

Author: Mirosława Sobczyńska-Szczepańska

Citation style: Sobczyńska-Szczepańska Mirosława. (2019). Andrzej Betlej, Pałac w Teofilpolu w świetle inwentarzy XIX-wiecznych, Wydawnictwo Attyka, Kraków 2016, ss. 167, ryc. 8. : recenzja. "Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" T. 67, nr 2 (2019), s. 287-292, doi 10.23858/KHKM67.2019.2.008

Uznanie autorstwa - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie pod warunkiem oznaczenia autorstwa.

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Mirosława Sobczyńska-Szczepeńska

ANDRZEJ BETLEJ, *Pałac w Teofilpolu w świetle inwentarzy XIX-wiecznych*, Wydawnictwo Attyka, Kraków 2016, ss. 167, ryc. 8.

Recenzowana książka została wydana jako czwarty tom serii *Materiały do dziejów sztuki i kultury XVII i XVIII wieku*, redagowanej przez Andrzeja Betleja, „publikującej opracowania bazujące na obszernie przytaczanych źródłach archiwalnych”¹. Autor postanowił przedstawić pałac w Teofilpolu w świetle trzech inwentarzy przechowywanych we Lwowskiej Narodowej Naukowej Bibliotece Ukrainy im. Wasyla Stefanyka, należących do zespołu 103 Archiwum Sapiechów z Krasieczyna, działu II Archiwum Teofilpolskie: *Opisanie palacu teofilpolskiego i rzeczy znajdujących się w tymże*, 30 maja 1816 (teka 531, k. 2r–28r); *Spis ruchomości różnych w kluczu teofilpolskim i lachowieckim dobrach Księcia Leona Sapiehy znajdujących się, uległych sekwestrowi rządowemu z okazji należenia właściciela do rokoszu w Królestwie Polskim spisanych inwentarzem sekwestracyjnym w roku 1831/2 przez delegowanych od Rządu panów Izdebskiego i Markowa* (teka 379, k. 75r–83r); *Wykaz różnych przedmiotów inwentarzem pałacowym spisanych*, 28 sierpnia 1851 (teka 379, k. 98r–135r). W publikacji zabrakło wzmianki o tym, że wspomniany zespół archiwalny w 2008 r. został zdigitalizowany i udostępniony w Internecie przez Bibliotekę Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.

Edycję dokumentów poprzedza liczący osiem i pół strony komentarz. Autor przedstawia w nim kolejnych właścicieli wołyńskiej miejscowości pierwotnie zwanej Kamień, Kamień Czołhański lub Czołhan², wysuwając przypuszczenie, że jej nazwa została zmieniona na Teofilpol z woli Teofila z Sieniawskich Jabłonowskiej (1677–1754), chorążyny wielkiej koronnej, od 1743 r. księżnej, a nie — jak sądzi R. Aftanazy — jej wnuczki Teofili Strzeżysławy (1743–1816)³ (s. 3), co należy uznać za pewniki w świetle informacji zawartych w kronice polsko-litewskiej prowincji trynitarzy⁴.

Na temat dziejów i pierwotnego kształtu pałacu teofilpolskiego niewiele wiadomo. W publikacjach z XIX i początków XX w. czytamy, że Teofila z Sieniawskich Jabłonowska przebudowała na swą siedzibę zamek Czołhański⁵, natomiast R. Aftanazy podaje, że zarówno Czołhańscy, jak i Jabłonowscy zamieszkiwali w modrzewiowym dworze, zaś murowany pałac został wzniesiony dopiero przez Józefa Sapiehę (męża Teofili Strzeżysławy) około 1770 r., a następnie przebudowany przez generała Liprandiego, który nabył klucz teofilpolski w 1864 r.⁶

¹ <https://ihs.uj.edu.pl/badania/publikacje/materiały-do-dziejów-sztuki-i-kultury-xvii-i-xviii-wieku> (dostęp 10.05.2019 r.).

² [Sikorski] Marianus a S. Stanisław. 1753, s. 777; por. Słownik geograficzny 1892, s. 297. J.M. Giżycki pośród dawnych nazw Teofilpola wymienia również Biały Kamień, zob. Giżycki J.M. [Wołyńiak] 1910, s. 430.

³ Aftanazy R. 1994, s. 499.

⁴ Toponim Teofilpol pojawia się w przytoczonym *in extenso* dokumencie z 7 października 1738 r., w którym władze zakonu wyraziły zgodę na ustanowienie nowej fundacji w dobrach Teofili Jabłonowskiej, zob. [Sikorski] Marianus a S. Stanisław. 1753, s. 778.

⁵ Baliński M., Lipiński T. 1845, s. 930; Słownik geograficzny. 1892, s. 298; Giżycki J.M. [Wołyńiak]. 1910, s. 444.

⁶ Aftanazy R. 1994, s. 499.

J. Kowalczyk, natrafiwszy na wzmianki archiwalne z lat 1753–1754 dotyczące budowy pałacu w Białymkamieniu przez architekta Jakuba Fryczyńskiego, odniósł je do Teofilpola⁷, według J.M. Giżyckiego zwanego również Białym Kamieniem⁸, jednak — jak wykazał A. Betlej — chodzi tu o homonimiczną miejscowość w powiecie złoczowskim (s. 5)⁹.

Nie rozstrzygając, czy rezydencja Teofili z Sieniawskich Jabłonowskiej była drewniana czy murowana, A. Betlej wysuwa hipotezę, że została wzniesiona w latach trzydziestych XVIII w. przez Francesca Capponiego (s. 4). Miałyby o tym świadczyć list z listopada 1737 r., w którym sekretarz Jabłonowskiej, Walenty Kadoch, informuje swoją chlebodawczynię, iż wzmiankowany architekt „teraz nie może służyć”, ale przyjedzie do niej po świętach, przed Nowym Rokiem. Badacz podkreśla, że chorążyna „nie prowadziła wówczas żadnych innych inwestycji” i dodaje, iż dopiero dekadę później ufundowała w Teofilpolu kompleks kościelno-klasztorny dla trynitarzy. Trudno zgodzić się z tym twierdzeniem, że definitywnie generalnie poza-hiszpańskiej rodziny zakonu wyraziło zgodę na ustanowienie fundacji już 7 października 1738 r., a „fabryka” świątyni została rozpoczęta w 1740 lub 1741 r.¹⁰ Nie można zatem wykluczyć, że już pod koniec 1737 r. Teofila zastanawiała się, komu powierzyć zaprojektowanie zespołu. Co więcej, w tym samym liście sekretarz zdaje relację z prac sztukatorskich i stolarskich prowadzonych w pałacu Jabłonowskiej we Lwowie (o czym zresztą A. Betlej wspomina w publikacji z 2010 r.¹¹). Kontakty Teofili z Capponim nie musiały więc mieć związku z pałacem teofilpolskim. Konfrontacji z źródłami nie wytrzymuje również teza, że w budowę lub przynajmniej w zarządzanie tej rezydencji zaangażowany był syn księżnej Józef Aleksander Jabłonowski, za czym miałyby przemawiać list opatrzony jedynie datą dzienną, 5 września, w którym Walenty Kadoch informuje o przesyłaniu „abrysu na miarę dla obrazów” (s. 5). Badacz zapewne ma rację, twierdząc, że przytoczone słowa odnoszą się do planowanej galerii antenatów, jednak myli się co do tego, że wiadomość została wysłana około 1755 r. i była skierowana do Józefa Aleksandra. Otóż nadawca listu (zachowanego bez pierwszej karty bądź kart) żegna się słowami „jestem Jaśnie Wielmożnej Pani i Dobrodziejce podnózek”¹², co oznacza, że adresatką była Teofila Jabłonowska, natomiast informacja o pobycie we Lwowie barona von Talmana i hrabiego von Osteina, plenipotentów cesarskich powracających z kongresu pokojowego w Niemirowie, nie pozostawia wątpliwości co do tego, że chodzi o rok 1737¹³.

A. Betlej, podobnie jak R. Aftanazy, analizę form architektonicznych rezydencji teofilpolskiej przeprowadza na podstawie rysunku Napoleona Ordy z około 1870 r. (podpisanego „Pałac Sapiehów spalony T[e]ofilpol”), zapewne ukazującego tylną elewację budowli, pomijając drzeworytniczy widok Teofilpola z 1878 r. ze względu na jego zbyt ogólny charakter. Ponadto włącza do swych rozważań rysunek Ordy opatrzony napisem „Posiadłość X. Sapiehów / Kościół Trynitarzy / T[e]ofilpol 23 czer[wca]”, z ok. 1870 r., na którym widnieją ruiny klasztoru trynitarzy, kościół parafialny wzniesiony w 1847 r., zabudowania gospodarcze i — częściowo przesłonięta dwukondygnacyjnym, podpiwniczonym budynkiem — piętrowa budowla o pięcioosiowej fasadzie, z trójosiowym ryzalitem środkowym zwieńczonym trójkątnym naczółkiem, przykryta prostym (być może czterospadowym) dachem. Tę ostatnią Autor utożsamia z pałacem Sapiehów, mimo że na pierwszym ze wzmiankowanych rysunków jego bryła jest niejednorodna i składa się z dwóch części — dwukondygnacyjnej i nieco niższej parterowej, których elewacje

⁷ Kowalczyk J. 1997, s. 32, 55–56.

⁸ Por. przyp. 2.

⁹ Por. Betlej A. 2010, s. 224.

¹⁰ Sobczyńska-Szczepańska M. 2011, s. 225; Sobczyńska-Szczepańska M. 2017, s. 94.

¹¹ LnnbU, zespół 103, dział II, teka 425, k. 272r. Por. Betlej A. 2010, s. 224, przyp. 406.

¹² LnnbU, zespół 103, dział II, teka 425, k. 269v.

¹³ LnnbU, zespół 103, dział II, teka 425, k. 269r; La storia, s. 36–37; Morawski W., Szawlowska S. 2006, s. 59.

frontowe liczą po pięć osi — przykrytych wspólnym mansardowym dachem z lukarnami. Badacz nie zważa na te rozbieżności sugerujące, że mamy do czynienia z widokami dwóch różnych rezydencji, i dokonuje rekonstrukcji kształtu siedziby Sapiehów w oparciu o obydwa źródła, konkludując: „Trudno jednak oba rysunki połączyć ze sobą, aby uzyskać pełny obraz budowli” (s. 6).

W 1831 r. władze carskie za udział w powstaniu listopadowym skonfiskowały dobra teofilpolskie ich ówczesnemu właścicielowi Leonowi Sapieżu, a następnie oddały je w dożywotnie użytkowanie (w zamian za sumy posagowe) jego matce Annie Jadwidze z Zamoyskich (1780–1859). Majątek, do 1862 r. zarządzany przez Sapiehów w oparciu o umowę dzierżawy, dwa lata później został sprzedany generałowi Liprandiemu, a w 1885 r. przeszedł na własność urzędnika Stachowskiego¹⁴. A. Betlej nic nie wspomina o dalszych losach miasteczka, ani znajdującego się w nim pałacu. Można domniemywać, że budowla nie zachowała się, skoro jej kształt analizowany jest tylko na podstawie materiałów źródłowych. Lektura opracowania poświęconego jednemu obiektowi, w którym brak informacji o czasie i okolicznościach, w jakich zniknął z powierzchni ziemi, pozostawia czytelnika z niedosytem.

Wszystkie hipotezy i ustalenia zawarte w recenzowanej publikacji A. Betlej przedstawił w książce z 2010 r. poświęconej mecenatowi rodu Jabłonowskich, tylko nieznacznie je rozwijając¹⁵. Nowum stanowi próba rekonstrukcji układu przestrzennego pałacu w oparciu o inwentarz z 1816 r., jednak niezbyt udana, bo jak stwierdza sam Autor: „trudno odtworzyć dokładnie układ funkcjonalny — odnosi się wrażenie istnienia swego rodzaju labiryntu pomieszczeń” (s. 7). Badacz konstatuje, że spora część wyposażenia uwzględnionego w wykazie — „w większości opisanego bardzo ogólnikowo” —, w tym galeria portretów hetmańskich, została przywieziona do Teofilpola z Lachowiec. Inwentarzom z lat 1831/1832 i 1851 poświęca zaledwie stronę, koncentrując się na opisanych w nich zbiorach minerałów i partytur (s. 9–10).

W ostatniej części komentarza A. Betlej skrótkowo omawia przyjęte w recenzowanej publikacji zasady edycji materiałów źródłowych. Jedną z nich jest uwspółcześnienie pisowni, której jednak nie stosuje w przypadku wyrażen obcojęzycznych (głównie w języku francuskim i włoskim), np. zachowując znaki diakrytyczne (akcent ostry) w słowach *et* i *par*. Zapis wielokrotnie powtarzającego się rzeczownika *simfonie(s)* (s. 131–139) nie odpowiada ani pisowni oryginalnej, *sinfonie(s)*, ani współczesnej, *symphonie(s)*. Nie zostały skorygowane błędy ortograficzne i zwykłe omyłki: m.in. nie poprawiono *auvertur* na *ouverture* (s. 129), *violla* na *viola* (s. 129, 130, 132), *polonaisse* na *polonaise* (s. 138, 139), *vioncelle* na *violoncelle* (s. 135–138). Liczną grupę stanowią błędy popełnione przez samego Edytora, np. *violencelle* zamiast *violoncelle* (s. 128–133, 135), *quartetio/quaretetti* zamiast *quartetto/quartetti* (s. 128), *quatuors auvertur dela belle arsene a deux violans, alto et basse* zamiast *quatuor ouverture de la Belle Arsène à deux violons, alto et basse* (s. 129), *ciola* zamiast *viola* (s. 130), *Norté seigneur* zamiast *Notre Seigneur* (s. 131); w tytułach dzieł Antonia Salieriego: *Axur re d'Ormus* zamiast *Axur, roi d'Ormus, palmira* zamiast *Palmira* (s. 135); *deuiaieme duo* zamiast *deuxième duo* (s. 136), *orchestra* zamiast *orchestre* (s. 137), *arce accompagnement* zamiast *avec accompagnement* (s. 137), *trois sonates progressives grate, mains* zamiast *trois sonates progressives à quatre mains* (s. 137), *La fauvette de zenure ét azore* zamiast *La Fauvette de Zémire et Azor* (s. 138), *Simfonia del oratoria della passione per il cembale* zamiast *Sinfonia dell'oratorio della Passione per il cembalo* (s. 139), *recenil i recencil* zamiast *receuil* (s. 140), *fantassie* zamiast *fantasies* (s. 140). Mylnie odczytawszy wyrażenie *polonaises pour le clavier* jako *polonaises pour le Clarenn*, A. Betlej snuje domysły, że chodzi o kompozycje autorstwa Theodora Clarera (s. 138, przyp. 201).

¹⁴ Słownik geograficzny. 1902, s. 656; Giżycki J.M. [Wołyniak]. 1910, s. 452.

¹⁵ Betlej A. 2010, s. 222–224.

Edytor objaśnia w przypisach słowa przestarzałe lub rzadko używane, czyni to jednak w sposób niekonsekwentny. Wątpliwości budzi definiowanie wyrazów obecnych we współczesnej polszczyźnie, takich jak „chomąto” czy „czaprak”, przy jednoczesnym pozostawieniu bez komentarza archaicznych wyrażań w rodzaju: „żelazo wachlowe do ciast”, „piec kaflowy polewany”, „drzwi fugowane”, „perspektywa w pudełku jaszczurowym”. Niektóre terminy występujące w więcej niż jednym inwentarzu wyjaśniono w aparacie krytycznym do każdego z nich, np. „alembik” (s. 21, przyp. 2; s. 114, przyp. 127), inne tylko w objaśnieniach do pierwszego, np. „wilk” (s. 23, przyp. 9); definicja wyrazu „szlaban” *vel* „szlabanik” pojawiającego się we wszystkich dokumentach, została podana jedynie w przypisach do pierwszego, ale za to dwukrotnie (s. 27, przyp. 24; s. 52, przyp. 96). Znaczenie rzeczownika „haras” (*vel* „arras”, „rasa”) wyjaśniono na stronie 49 (przyp. 90), gdy tymczasem już wcześniej napotykamy pochodzący od niego przymiotnik „arasowy” *vel* „harasowy” (s. 35, 42); podobna sytuacja zachodzi w przypadku wyrazów „urynał” i „urynałowy” występujących już na stronach 58, 64 i 72, a zdefiniowanych dopiero na stronie 110 (przyp. 123). Większość przypisów do inwentarza z 1831/1832 roku zawierających informacje na temat warsztatów zegarmistrzowskich (s. 83, przyp. 1–7), a także tych odnoszących się do dzieł malarskich i graficznych (s. 83–87, przyp. 1–7, 9–14, 17–19, 21–30), została powtórzona w edycji spisu mobiliów z 1851 roku (s. 97–103, przyp. 55–66, 76–77, 79, 81, 85, 89–97).

Wiele słów określonych przez Edytora jako „niezidentyfikowane” figuruje w powszechnie dostępnych słownikach¹⁶: przechowywane w słoju „majki” (s. 43) to chrząszcze wydzielające kantarydynę, substancję wykorzystywaną jako afrodyzjak; uznane za niezrozumiałe wyrażenie „piętn z cyfrą księżnej — 3” (s. 63), odnosi się do narzędzi służących do znaczenia przedmiotów inicjałami księżnej; pod słowem „polip” (s. 69) z pewnością kryje się „koralowiec”, skoro chodzi o rzecz przechowywaną w biurku razem z muszlami i „kamieniami różnymi”; „harapnik” jest przestarzałą formą słowa „harap” oznaczającego bicz z krótką rękojeścią i długim plecionym rzemieniem (s. 95); „wiuszka” (oryginalna pisownia: „wiuzka”) (s. 142) to pochodzący z rosyjskiego synonim słowa „dymnik”. Autor mylnie podaje, że ten ostatni przedmiot i wymienione po nim „drzwiczki półcyrkłowe” zostały określone jako czarne, gdy tymczasem towarzyszy im przymiotnik „cza(h)unny” pochodzący od rzeczownika „czuhun” (*vel* „czahun”) oznaczającego żeliwo¹⁷.

Odrębną grupę stanowią terminy, którym przypisano niewłaściwe znaczenie. Element wyposażenia opisany jako „szafa ze stołcem, na zawiaskach, z zamkiem”, znajdujący się w tym samym pomieszczeniu co wanna, to dawna toaleta, w związku z czym słowo „stolec” oznacza „sedes”, a nie — jak twierdzi Edytor — „podstawę” (s. 29, przyp. 27); w wyrażeniu „toaleta męska, w pokrowcu skórzanym z zamkiem” pod słowem „toaleta” nie kryje się „strój” (s. 64, przyp. 131), lecz „przybornik”, skoro na następnej stronie inwentarza czytamy: „w tej znajduje się: miednica — 1, puszek — 2, kubek — 1, kałamarz i piasecznica — 2”. Część stolika zwana kantorkiem została utożsamiona z uchwytem (s. 92, przyp. 45), podczas gdy są to drzwiczki, które po otwarciu służą jako pulpity do pisania¹⁸. Słowo „szlufka” (*vel* „szlufa”), zdefiniowane jako „element odzieży służący do przytrzymywania końcówki pasa oraz do utrzymywania go w przewidzianym dla niego miejscu” (s. 126, przyp. 149), zostało użyte w zupełnie innym znaczeniu „skuwka, okucie”, np. „szlufek na zawiaskach, ze śrubkami [...] — 2”.

Omawiana edycja jest niekompletna: zrezygnowano, w dodatku przemilczając to, z przytoczenia wartości poszczególnych przedmiotów, podanej w inwentarzu z 1851 r.

Wydane przez A. Betleja inwentarze rzucają dość nikiłe światło na pałac w Teofilpolu, w bardzo wąskim zakresie poszerzając stan wiedzy na jego temat. Wymienione w nich mobilia

¹⁶ Słownik. 1958–1969.

¹⁷ Karłowicz J. 1894–1905, s. 116.

¹⁸ Raczyński E. 1841, s. 17.

to w znakomitej większości przedmioty codziennego użytku. Należy podkreślić, że znajdujące się w rezydencji dzieła sztuki (głównie obrazy) w znacznej części trafiły tam z zamku w Lachowcach, a informacje o kształcie budowli, w dodatku bardzo lakoniczne, zawiera tylko dokument z 1816 r. Abstrahując od niskiego poziomu edycji materiałów archiwalnych, za najsłabszy punkt recenzowanej publikacji należy uznać komentarz, w którym Autor wysuwa nietrafne hipotezy odnoszące się do czasu powstania i do autorstwa pałacu, bazujące na selektywnie dobranych bądź błędnie odczytanych przekazach źródłowych. Niestety, nie jest to odosobniony przykład mało profesjonalnego podejścia A. Betleja do archiwaliów, o czym świadczą jego wcześniejsze wywody dotyczące kościoła trynitarzy w Teofilpolu¹⁹ i pałacu Jabłonowskich w Jabłonowie Litewskim²⁰.

Adres Autorki:

dr Mirosława Sobczyńska-Szczepańska

Zakład Historii Sztuki

Uniwersytet Śląski w Katowicach

ul. Bankowa 11

40-007 Katowice

mirosława.sobczynska-szczepanska@us.edu.pl

ORCID: 0000-0002-7249-1991

Bibliografia

Źródła archiwalne

LnnbU, zespół 103, dział II, teka 425 [Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника, ф. 103, оп. II, спр. 425].

Źródła i opracowania publikowane

Aftanazy Roman. 1994. *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, cz. 2: Ziemie ruskie Korony*, t. 5. *Województwo wołyńskie*, Warszawa.

Baliński Michał, Lipiński Tymoteusz. 1845. *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana*, t. 2, cz. 2, Warszawa.

Betlej Andrzej. 2010. *Sibi, Deo, Posteritati. Jabłonowscy a sztuka w XVIII wieku*, Kraków.

Giżycki Jan Marek [Wołyński]. 1910. *Spis ważniejszych miejscowości w powiecie starokonstantynowskim na Wołyniu*, Stary Konstantynów.

Karłowicz Jan. 1894–1905. *Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia* [...], Kraków.

Kowalczyk Jerzy. 1997. *Rezydencje późnobarokowe na Wołyniu*, „Przegląd Wschodni”, t. 4, z. 1, s. 25–73.

¹⁹ Przypisując teofilpolski kościół trynitarzy Bernardowi Meretynowi, A. Betlej opiera się na fragmentach listów Józefa Aleksandra Jabłonowskiego, których porównanie z oryginałami ujawnia, że zostały błędnie odczytane: wzmiankowany w nich Bernard nie był architektem, lecz rzemieślnikiem trudniącym się ryciem w kamieniu i złożeniem napisów, zob. Betlej A. 2010, s. 267–270; Sobczyńska-Szczepańska M. 2011, s. 228.

²⁰ W rozważaniach na temat pałacu w Jabłonowie A. Betlej przytacza wyrwany z kontekstu fragment niedatowanego listu Józefa Aleksandra Jabłonowskiego do jego żony Karoliny: „pałac nasz wielki i śliczny, P(an) Fontana grzeczny”, komentując: „Nie sposób jednak stwierdzić, czy chodzi tu o autora budowli, ani też o którym z architektów noszących to nazwisko może być mowa” (zob. Betlej A. 2010, s. 195). Lektura całego akapitu nie pozostawia wątpliwości co do tego, że wzmiankowany w nim Fontana nie był architektem, lecz kucharzem: „Pałac śliczny *vaste*(.) P(an) Fontana grzeczny kuchmistrz, miłą wieczerezę zastałem, ale specjalnie jeno wygody nie ma. Boję się jednak jeśli nie pijak, bo *il a la mine*”. Należy dodać, iż z treści listu nie wynika, że chodzi o pałac w Jabłonowie (zob. LnnbU, zespół 103, dział II, teka 422, k. 35).

- La storia. *La storia dell'anno MDCCXXXVII divisa in quattro libri* [...], Amsterdam, b.r.w.
- Morawski Wojciech, Szawlowska Sylwia. 2006. *Wojny rosyjsko-tureckie od XVII do XX wieku*, Warszawa.
- Raczyński Edward. 1841. *Obraz Polaków i Polski w XVIII wieku, czyli zbiór pamiętników* [...], t. 9, Poznań.
- [Sikorski] Marianus a S. Stanislao. 1753. *Hypomnema Ordinis Discalceatorum Sanctissima Trinitatis, Redemptionis Captivorum* [...], Varsavia.
- Słownik geograficzny. 1892. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 12, Warszawa.
- Słownik geograficzny. 1902. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 15, cz. 2, Warszawa.
- Słownik. 1958–1969. *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1–11, Warszawa 1958–1969; wersja elektroniczna: <http://sjp.pwn.pl/doroszewski/>.
- Sobczyńska-Szczepańska Mirosława. 2011. *Kościół i klasztor trynitarzy w Teofilpolu. Na marginesie książki Andrzeja Betleja Sibi, Deo, Posteritati. Jabłonowscy a sztuka w XVIII wieku, Kraków, Wydawnictwo Societas Vistulana 2010*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 73, z. 1/2, 2011, s. 224–233.
- Sobczyńska-Szczepańska Mirosława. 2017. *Architektura trynitarzy na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Katowice.